

НОВАЦ КАО ОГЛЕДАЛО ПРИВАТНОГ ЖИВОТА

У средњовековној Србији новац је имао значајну улогу, видљиву како у привредном животу земље, тако и у личним животима људи. Ова је улога свакако била повезана са привредним успоном у који је био уткан значајан допринос предузетнику, као и бројних појединача. Њихова улога у отварању рудника и ширењу експлоатације сребрне руде била је од кључне важности за почетак ковања новца, прво у рударским местицима, а затим и у већим урбаним центрима. Прове и најзначајније ковнице новца отворене су при рудницима Брсково, Рудник, Ново Брдо, Трепча, Копорићи, Плана, Сребрница и Рудишта. Развојем привреде ковнице се отварају и у градовима и трговијама: Скопље, Призрен, Звечан, Охрид, Пећ, Приштина, Скадар, Бар и Смедерево. Посебној групи припадају ковнице у аутономним градовима у Приморју – Котор и Улцињ, које су ковале сребрни новац за царева Душана (1331–1355) и Стефана Уроша (1355–1371). Ове комуне су, поред Бара, Скадра, Дривасте и Свача, имале засебне емисије бакарног новца – фолара за локалну употребу, које сведоче о развијеном новчаном тржишту источнојадранских градова.¹

Монетарну политику водили су владар и његова канцеларија, која је обављала послове у вези са приходима, расходима и спровођењем фискалне политике. У краљевском периоду благајном српских владара, познатој као *кућа краљева* (*camera domini regis*) управљао је казнац или велики казнац (*comes camerarius*). У царском периоду, након увођења византијског це-

¹ В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Стубови културе, Београд, 2001, 28 и даље (даље: В. Иванишевић, *Новчарство*).

ремонијала финансијама је руководио протовестијар, под чијом се јуридикцијом налазило и вођење монетарне политики. Од 1445. године финансије су у рукама челника ризничког.²

Обриси монетарне политike српских владара се могу само назрети у основним цртама будући да у очуваној историјској грађи нема података о новчаним емисијама, разлозима за увођење ковања, прописаној тежини и финоћи, продукцији, именима ковничара, итд ... Једине податке налазимо у два члана *Душановој законици*.³ Чланом 168. одређује се да се новац може ковати само у трговима – ковницама одређеним по владаревој жељи, а чланом 169. обзнањује се казна за кривотворење новца. Овим чланом била је предвиђена и строга казна – спаљивање – за златаре ухваћене у прављењу лажног новца; ако је златар кривотворио новац у граду, град је плаћао глобу, а ако је то радио у селу, село је бивало распуштено.

Сачувани историјски извори односе се, највећим делом, на приватноправна документа којима су регулисани тестаменти, тужбе, приватни уговори, писма и друго, између дубровачких грађана и њихове пословне везе са Србијом, као и грађана Котора. Само мањи број докумената односи се на званичне уговоре и одлуке Дубровника, као и на сенатске одлуке Венеције и градских власти Болоње.⁴ Мали број сачуваних списка недовољан је за тумачење монетарне политike српских династа, али пружа мноштво података о односу друштва и појединача према новцу. Они посредно одсликавају и новчани систем средњовековне Србије.

Прва ковања српског новца краља Стефана Радослава (1228–1234), настала по узору на византијски новац, позната су само на основу нумизматичке грађе – појединачних налаза новца и, нарочито, захваљујући археолошким истраживањима тврђаве Рас, која су пружила прворазредан нумизматички материјал. Он одсликова не само развој српског, већ и византијског новчарства и организације ковања захваљујући открићу слитака, плочица за ковање новца и полууткованих примерака трахеја.⁵ Појава ков-

² *Историја*, 50.

³ С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354*, Београд, 1898, 134.

⁴ В. Иванишевић, *Новчарство*, 16–18.

⁵ *Историја*, 87–89.

нице у тврђави Рас могла је бити везана, како је то претпоставио М. Поповић, за краљеву ризницу.⁶ Првобитни обрачунски систем у средњовековној Србији био је свакако заснован на византијском златном новцу, који ће трајно остати забележен у називу обрачунског новца – перпера. Прве трагове овог обрачунског система налазимо у једној листини из 1214. године којом се Ђорђе Петранић обавезује да ће платити Петру Богдановићу *uperperos Sclauonie ad pondus Ragusii centum quadraginta*.⁷

Након прекида од неколико деценија, у Србији се за време краља Стефана Драгутина (1276–1282) обнавља новчани систем заснован на тешком сребрном грошу уведеном у Венецији почетком 13. века, на прагу економског успона Европе. Нова новчана јединица одговарала је потребама српске државе, која је крајем 13. и почетком 14. века представљала значајног производиоčача и извозника сребра. Стварањем новца створени су услови да се један део племените ковине монетаризује. Улога и значај експлоатације сребра представљаће основу новчаног система који ће се заснivati на монометализму – сребрном новцу – све до слома српске државе и последњих ковања деспота Лазара Бранковића (1456–1458). Новац српских царева, краљева, властеле и градова кован је за унутрашње тржиште, али је у дометима највеће експанзије ковања прелазио њене границе као значајан извозни производ.

Појава сопственог новца одиграла је значајну улогу у монетаризацији економије, која је највећим делом почивала на натуралној – робној размени. Тако су у Жичкој повељи, око 1220. године, казне исказане само у коњима и воловима⁸, да би у каснијим повељама краља Милутина за манастире Грачаницу и Бањску казне биле одређене у новцу, чак и за сељаке. Изузетак су казне за Влахе у повељи за Бањску које су одређене у натури, као и за поједине категорије становништва. И поред изузетака ови подаци представљају јасан показатељ монетаризације привреде, која је захватила и ниже друштвене слојеве.⁹ Иако је

⁶ M. Popović, *Tvrđava Ras*, Beograd, 1999, 304.

⁷ Г. Чремошник, *Развој српског новчарства до краља Милутина*, Београд, 1933, 24–25 (даље: Г. Чремошник, *Развој српског новчарства*).

⁸ ЗС, 573–574.

⁹ Истo, 628 и даље.

производња новца у првој половини 14. века повећана, трампа је и даље остала важан чинилац размене, на шта указује *Душанов законик*, у коме су у два члана казне назначене у воловима.¹⁰

Становништво је примало новац на основу реалне вредности, тј. садржаја племенитих метала у монети. Она се потврђивала на тржишту на основу куповне моћи, једном речју – поверења. Основну вредност новца одређивале су цена метала и трошкови производње. Поред ове, постојала је мењачка, тј. тржишна вредност, која се формирала у зависности од потражње новца. Вредност монете у средњем веку није била назначена на новцу. Емисије новца биле су називане према земљама, градовима, владарима или властели који су их ковали, местима ковања или, једноставно, представама на новцу. Реч је о општеприхваћеним називима који су одређивали емисије новца, као и његову вредност. У историјској грађи очувани су бројни називи који, поред тога што одсликавају поједине аспекте новчарства, одређујују почетак ковања новца и отварање нових ковница. Често је назначена и вредност новца, која је, у највећем броју случајева, одређена према најзначајнијим валутама на простору западног и централног Балкана, венецијанском сребрном грошу и златном дукату. Подаци о новцу сачувани у писаној грађи показују однос појединца према новцу, као и историјски развој новчаног система у средњовековној Србији.

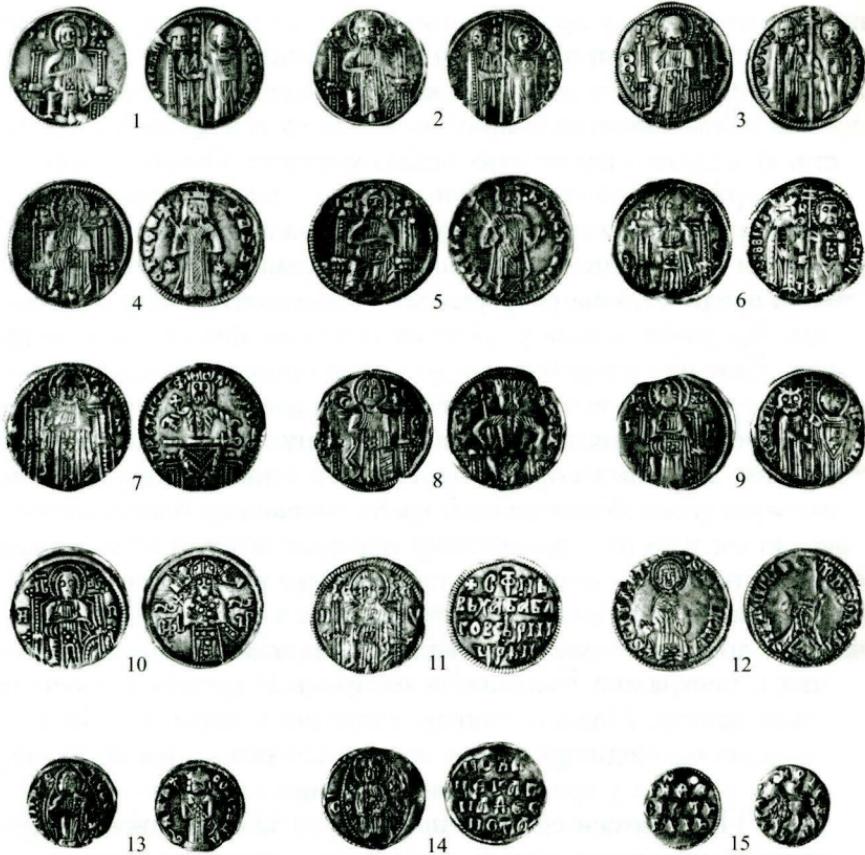
Први помен српског новца је из 1277. године, у Дубровачком царинском статуту, у одредби о таксама на извоз робе, где се помињу „брсковски динари“ (*de Brescoua*)¹¹. На основу овог списка и једног другог из 1281. године у коме се помиње неки дуг од пре пет година, као време почетка ковања српског новца се може одредити година 1277, или, прецизније, 1276. година.¹² Ови изузетни подаци јасно су сведочанство о почетку ковања српског новца у Брскову, значајном рударском центру.

Наредне вести из 1281. године јасно указују да је већ у овом раном периоду новчана производња била развијена. Наиме, у потврди *Marie de Chau*, сестре српске краљице Јелене Анжуј-

¹⁰ К. Јиречек, *Историја Срба*, II, Београд, 1952, 198–199.

¹¹ Г. Чремошник, *Развој српско-новчарства*, 37.

¹² Г. Чремошник, *Канцелариски и нотариски списи 1278–1301*, Београд, 1932, 52, бр. 93.

Основне врсте српској новца –

1. Динар са заславом краља Драгутина; 2. Динар са заславом краља Милутина; 3. Крсташи динар краља Милутина;
4. Руднички динар Драгутина; 5. Руднички динар Владислава II;
6. Крсташи динар краља Стефана Дечанској; 7. Руднички динар са мачем краља Стефана Дечанској; 8. Руднички динар са мачем краља Душана; 9. Крсташи динар краља Душана; 10–11. Ђарски динари Душана; 12. Динар Ђурђа II Стражимировића са вуком;
13. Новобрдски динар кнеза Лазара; 14. Динар из Сребрнице (?) десетоша Стефана Лазаревића и 15. Новобрдски динар десетоша Ђурђа Бранковића.

ске, у којој се потврђује примитак 200 солида брковских динара наводе се „брковски динари са крстом и лиљаном“ (*de cruce et de lilio*) и „брковски динари са мачем“ (*de macia*), који представљају

прве емисије српске монете назване према представама на новцу.¹³ Да је заиста посреди развијено ковање сведочи уговор о куповини спудова апулске соли из 1283. године у коме се спомиње још једна емисија „брсковских динара са заставом“ (*de Brescoa de bandera*), која је једна од највећих емисија српског новца, кована готово 30 година.¹⁴ Претпостављамо да се општи назив брсковски динари управо односи на емисије динара са заставом, као што је случај испоруке Млечанину Карлу Квирину 50 марки чистог сребра или исто толико брсковских динара.¹⁵ Прве емисије динара са заставом коване су од сребра високе финоће.¹⁶ На њих би се могла односити и потврда из 1291. године о зајму у висини од 30.600 динара од доброг и прописаног сребра и тачне тежине – *dua milia quingenta(!) et quinquaginta solidos bresscutanorum grossorum de argento bonorum et legalium et iusti ponderis.*¹⁷ О устројству брсковске ковнице нема података, изузев оног у коме се помиње њен закуп 1280. године.¹⁸ Судећи према изворима, ковнице су углавном даване у закуп предузећницима који су очекивали добит од посла. Закупци ковница су били обавезни да следе прописану монетарну политику, водећи рачуна о финоћи и тежини емисија, што није био увек случај. То показује, између остalog, и случај Мароја Вучинића, цариника кнеза Лазара.

Изван граница земље, у Венецији, српски новац је познат под општим називом – динари краља Рашке (*regis Raxie*). Под овим именом срећемо их први пут 1282. године у уредби Великог већа упућеној венецијанским званичницима, укључујући и прекоморске (изузимајући оне у Дубровнику), којом се забрањује оптицај српских динара.¹⁹ Од 1292. године у Венецији се користи нови назив „рашки динари“ (*de Rassa*), упоредо са називом „брсковски динари“.²⁰ У уредбама Венецијанске републике

¹³ *Историја*, 44–45, бр. 68.

¹⁴ *Историја*, 107, бр. 307.

¹⁵ *Историја*, 145, бр. 383.

¹⁶ В. Иванишевић, *Новчарство*, 73 и даље.

¹⁷ Г. Чремошник, *Развој српско-новчарства*, 46–48.

¹⁸ *Канцелариски и нотариски стиски*, 78, бр. 195.

¹⁹ F. C. Lane – R. C. Mueller, *Money and Banking in Medieval and Renaissance Venice, I – Coins and Moneys of Account*, Baltimore, 1985, 262.

²⁰ R. Cessi, *Problemi monetari veneziani fino a tutto il secolo XIV*, R. Accademia dei Lincei, Documenti finanziari della Repubblica di Venezia, Padua, 1937, 58, бр. 57.

из 1294. и 1299. године наводе се „брсковски и рашки динари“ (*de Brescoa et de Rassa*)²¹, тј. *de Brescoa vel de Rassa*²². На основу тога сматра се да је, поред Брскова, отворена нова цека – ковница. Непосредна потврда ове вести је наредба из 1303. године у којој дубровачка влада доноси одлуку да се новац Рашке, из Брскова и осталих крајева Склавоније – Србије (*Moneta Raxe, de Brescoa seu aliqua parte Sclauonie*) забрани због умножавања фалсификата у оптицају. Пре забране одређује се вредност брсковских динара од 27 фолара наспрам 30 фолара колико вреди венецијански грош.²³ Према Г. Чремошнику, то би могла бити ковница на Руднику, која се у изворима наводи деценију касније.²⁴ Да је реч о овој ковници можемо наслутити и из једног спора из 1309. године који се водио око исплате неког дуга. У њему се спомињу „рашки динари“ (*Rassianorum*) краља Милутина и „динари српског краља“ (*regis Servie*), односно краља Драгутина, који је почетком 14. века држао значајан рударски центар Рудник.²⁵ Поред међусобног односа између ове две емисије српског новца, тај документ нам доноси изузетне податке о ковању новца у северним областима Србије, под влашћу краља Драгутина.²⁶ Према овом извору, паритет рашких динара према венецијанским грошима је износио 1,125:1, а српских 1,25:1.

Рашке динаре, у знатним количинама, на тржиште Венеције износили су трговци, да би њиховом продајом остварили добит. У ту сврху су у Венецији створени уреди за контролу приватних галија и заплену – *Officialibus de super denariis Brescoe, Officiales de super grossos de Rasia, Officiales de super denariis de Rascia* – који су делали у раздобљу од 1302. до 1322. године. Био је то свакако значајан период извоза српског нов-

²¹ Историја.

²² Историја, XLV, нап. 1, 59–60, бр. 60; R. Cessi, *Deliberazioni del Maggior Consiglio di Venezia III*, Bologna 1950, 453, бр. 26 и 360–361, бр. 29.

²³ Г. Чремошник, *Развој српског новчарства*, 53–55.

²⁴ Историја.

²⁵ М. Динић, „Српски средњовековни новац почетком XIV века“, *Гласник ИДНС* 3 (1930), 459; (даље: М. Динић, „Српски средњовековни новац“); Г. Чремошник, *Развој српског новчарства*, 56–57; М. Динић, „Крстати грошеви“, *ЗРВИ* 1 (1952), 98–99.

²⁶ М. Динић, „Српски средњовековни новац“, 459; Г. Чремошник, *Развој српског новчарства*, 56–57.

ца, што можемо пратити само на основу ових вести.²⁷ Под истим именом рашки динари (*de Rassa*) јављају се и у Дубровнику 1303. године, где се такође врши њихова контрола.²⁸

Изуузетне податке пружају нам документи Болоњског архива, у којима се наводе „рашки венецијанци“ (*veneziani di Rassi*). Реч је о српским динарима који су служили као легално средство плаћања у Болоњи, а око 1305. године били су једна од основних новчаних јединица. Унутрашња девалвација српских динара довела је до убрзаног пада њихове тржишне вредности од 20 болоњских денара пиколија на 19, а после 2 месеца, и до потпуне забране. Ова забрана је била неуспешна. Због доста старих рашких гроша, градски саветници су увели нове мере: изгласали су паритет између нових рашких гроша, од којих су неки вредели само 12, 16 или 18 болоњских денара, и старих који су вредели 20 денара. Строга истрага спроведена међу мењачима новца – половина од њих су били странци – *un Marzuppino Chiarenti pistoiese, un Vanno Nuvoloni, un Paolo del fu Amedeo Poeti, un Mellino di Litterio, un Giovanni Guidotti da Milano ed altri* – довела је до њиховог признања да су увозили рашке гроше и да су их продавали по 30 за флорин, а да су их куповали по 41 за флорин, чиме су остваривали профит од преко 25%. Након ковања велике количине болоњских гроша за 60.000 лира, испитивања су престала.²⁹

Последице кварења новца осетиле су се убрзо и у самој Србији. Због кварења и девалвације новца – динара са заставом – краљ Милутин је реорганизовао ковање новца увођењем нове врсте кратких динара (*de cruce*) који се први пут помињу у изворима 1311. године. Ова нова емисија обележила је, као и динари са заставом, целу једну епоху ковања новца у средњовековној Србији.³⁰ Емитовани су током целог краљевског периода, а њи-

²⁷ R. Cessi, *Deliberazioni del Maggior Consiglio di Venezia*, 150, 154, 156, 158, 163, 164, 166, 168, 169, 173, 204, 209, 258, 260; Р. Ђук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд, 1986, 33 (даље: Р. Ђук, *Србија и Венеција*).

²⁸ Г. Чремошник, *Развој српској новчарства*, 51–52.

²⁹ G. B. Salvioni, „Il valore della lira bolognese, dalla sua origine alla fine del secolo XV“, *Atti e memorie della Deputazione di Storia Patria per la Romagna* 16 (1898), репринт (1961), 313–322; F. C. Lane, R. C. Mueller, *Money and Banking in Medieval and Renaissance Venice*, 265–267.

³⁰ М. Петерковић, *Исписи Хисторијског архива у Дубровнику*, Историјски институт САНУ, лист 4 (необјављено) (даље: М. Петерковић, *Исписи*).

хово ковање је настављено и током царског периода. Друга два документа, писана годину дана касније, обавештавају нас о квалитету крстатах динара – ковани су од сребра стерлинг финоће³¹ у Брсковској ковници – *de Brescoua de la cruce*.³²

Са појавом крстатах динара краља Милутина, да би се смањиле самовоље у ковницама и ради контроле ковања емисија новца, уведена је нова административна организација ковања. Започето је систематско обележавање новца словним ознакама које су представљале потпис одговорних лица у ковници или одређену ковницу. Прве сигле у виду разних знакова и каткад слова појављују се већ на првим емисијама динара. Обележавање новца се вршило једноставним ненаметљивим симболима у виду тачака, кружића, цветова, цртица, крстића и других знакова по угледу на венецијанске гроше.

Новац је обележаван словним ознакама током целог краљевског периода, све до раздобља цара Душана. Већ у време цара Уроша оне ће полако нестајати и биће обележене само понеке добро организоване емисије новца коване у великим серијама, као што су динари краља Вукашина са представама Христа на престолу и вишередним натписом и поједина ковања кнеза Лазара, посебно новобрдски динари са представом Христа у мандорли и кнеза који стоји, означени низом сигли у виду птица, змија, биљака, звезда и других симбола.

Тржовци.
Истерија из Храма,
Дечани, око 1340.

³¹ Историја.

³² М. Динић, „Крстата грошеви“, 87.

Значење сигли, у првом реду словних је, на овом нивоу истражености, далеко од разрешења. Поједине од њих су сасвим сигурно означавале ковнице, на шта су указали Р. Марић³³ и Д. М. Меткалф,³⁴ док су друге обележавале ковнице и закупице, односно само закупце – руководиоце ковница.³⁵

Паралелно са крстатим динарима појавили су се и „динари са мачем“ (*de la maça*),³⁶ који су вероватно кованы у северним областима Србије.³⁷ У оставштини златара Влаха из Венеције, који је преминуо у Србији, 1313. године помињу се обични динари са мачем, као и „добри динари са мачем“ (*boni grossi de la maça*).³⁸ Некако у исто време, 1315. године, помињу се „руднички динари“ (*de Rutnico*)³⁹, што значи да је тамо постојала ковница, која је почела са радом вероватно коју деценију раније. Претпостављамо да су у њој кованы динари са мачем, али и нова емисија краља Драгутина са владарем како стоји и у руци држи скиптар.⁴⁰ У једном познијем извору, из 1348. године, тестаменту Томе де Петрање, помињу се „стари руднички динари са мачем“ (*dela spada antisi de Rudinicho*).⁴¹

За разлику од осталих ковања краљевског периода, „крстати динари“ помињу се често. Тако се 1329. године наводе „крстати динари од доброг сребра“ (*dela croce bonis de argento*),⁴² што значи да је, као и код претходних емисија српског

³³ Р. Марић, *Слуђује из српске нумизматике*, Београд 1956, 117–128.

³⁴ Д. М. Metcalf, „Колико ковница је постојало у Србији за време Стефана Душана“, *Нумизматичар* 4 (1981), 165–177.

³⁵ Иако је познат велики број словних ознака које се јављају на средњовековном српском новцу, до сада ниједна није могла бити повезана са неком од личности задуженом за ковање новца. Изузетак представља један обол деспота Ђурђа Бранковића, кован у Смедереву, који је обележен сиглама n–S. Израду овог обола можемо приписати Стефану Реметеју који је био ковничар деспотове цеке у Угарској у Нађбањи, данашњем Бана Маре. На основу постојања овог обола можемо претпоставити да је Стефан Реметеј водио извесно време послове и у цеки Смедерево – в. Иванишевић, *Новчарство*, 55.

³⁶ М. Петерковић, *Историја*, лист 2.

³⁷ В. Иванишевић, *Новчарство*, 77–80.

³⁸ Г. Чремошник, *Развој српског новчарства*, 57–58.

³⁹ М. Петерковић, *Историја*, лист 4.

⁴⁰ В. Иванишевић, *Новчарство*, 95–96.

⁴¹ М. Динић, „Крстати грошеви“, 96–97, 101.

⁴² Р. Ђук, *Србија и Венеција*, 34, 179.

новца, дошло до кварења ових динара, чија је прва емисија била кована од сребра стерлинг финоће.

Током тридесетих година 14. века забележене су бројне трансакције у крстатим, али и у рудничким динарима. У једној потврди из 1333. године помиње се однос те две главне емисије српског новца овог раздобља. Андрија Соркчевић се обавезује да ће платити Занину Квирину дуг од 440 перпера, рачунајући „*grossos de cruce libram pro yperperis XI et grossis octo*“ и предвиђа могућност да се исти дуг исплати и у „рудничким грошевима“: „*si autem fuerint grossi de Rudenicho, quamlibet libram pro yperperis XIII minus II*“. Крстати гроши су били бољи од рудничких: либра крстатих гроша вредела је 140 гроша, очигледно млетачких, либра рудничких гроша је износила 166; однос крстата гроша према матапану био је 12:7, а рудничког 12:8,3.⁴³

Стабилан однос „крстастог динара“ према венецијанском грошу од 3:4, што је забележено у бројним дубровачким и, посебно, которским споменицима, задржаће се практично једну деценију, све до новог кварења српског новца. Помињање „лаких крстастих динара“ (*de cruce leves*) у једном документу из 1341. године јасан је показатељ девалвације монете у Рашкој.⁴⁴

Први податак о новобрдским динарима (*de Nouaberdia*) потиче из 1350. године, иако је ова ковница вероватно радила већ неколико деценија.⁴⁵ Реч је о бројним емисијама динара цара Душана са представом владара кога крунишу анђели, вишередним натписом, владара који јаше и цара и царице који заједно држе крст. То су важне емисије новца, о којима је остао значајан траг у нумизматичком материјалу, али мало у историјским изворима. Крстати динари (*de cruce*), који се помињу у изворима 1351. и 1352. године, могли би се односити управо на динаре са царом и царицом који држе крст.⁴⁶ По-

⁴³ М. Динић, „Крстати грошеви“, 96, 100.

⁴⁴ Истो, 100.

⁴⁵ М. Динић, За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II, Београд, 1962, 38, нап. 8 и 77, нап. 36 (даље: М. Динић, За историју рударства II); В. Јовановић, С. Ђирковић, Е. Зечевић, В. Иванишевић, В. Радић, Ново Брдо, Београд 2004, 222–247.

⁴⁶ М. Динић, „Крстати грошеви“, 101–102 и 88–89.

следњи пут су забележени у једном акту из 1363. године.⁴⁷ Општији назив „царски динари“ (*dell imperador che va in Schiaionia*) који су циркулисали у Србији, појавио се тек 1354. године и он свакако означава бројне емисије новца цара Душана.⁴⁸

У другој половини 14. века српски новац се помиње најчешће под општим одредницама. Тако се 1358. године наводе српски динари (*Sclauonie*).⁴⁹ У овом периоду, као и у првој половини 15. века, новац је често кривотворен, о чему сведоче и одредбе *Душановој законике* о предвиђеним казнама за кривотворење новца.

Сасвим је извесно да је било закупаца или других лица из ковнице који су, на своју руку, смањивали вредност новца, како би остваривали додатну зараду, мада је то био и део монетарне политике владара и властеле. Извори дају више примера о драстичном смањењу вредности новца. Године 1362. појавили су се лоши каторски динари цара Уроша са примесама бакра, који су у Дубровнику били забрањени. — *grossi de Cataro sunt falsi et de ramo, captum fuit, et firmatum, quod nullus audeat accipere de dictis grossis de cataro, accipere nisi III pro I de Ragusio, salvo incisso pro argento fracto, sub pena valoris dicatorum grossorum vel amittendi dictos grossos catarenses*⁵⁰

Мароје Вучинић, царник кнеза Лазара, који је 1371. године држао под закупом Рудник, због израде лажних гроша био је затворен и кажњен глобом од сто литара сребра.⁵¹

Колико је кривотворење новца узело маха у позном средњем веку сведочи и *Закон о рудницима* деспота Стефана Лазаревића из 1412. године⁵², којим је одређена казна – одсецање палца и новчана глоба – за фалсификаторе новца.

Највише жалби нам је остало за Сребрничку ковницу, где је у више наврата израђиван лош новац. Најречитији је пример из 1431. године, када је у овој цеки кован новац мале финоће 0.666 – у свакој литри метала налазила се једна трећина бакра.

⁴⁷ М. Петерковић, *Истиси*, лист 2.

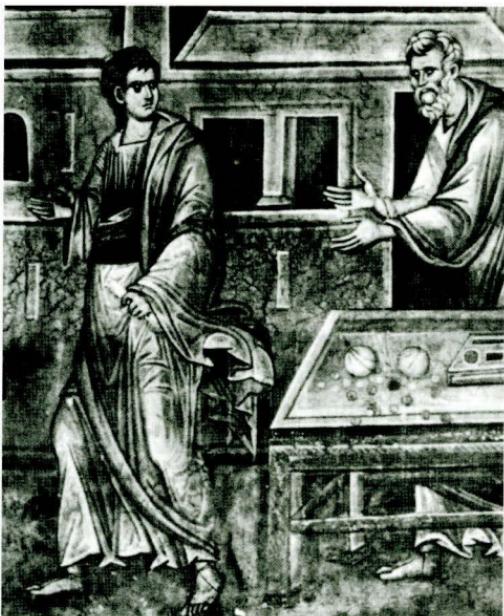
⁴⁸ Р. Ђук, *Србија и Венеција*, 222.

⁴⁹ И. Воје, „Фрагменти о Брскову“, *ИЧ XXIX–XXX* (1982–1983), 98.

⁵⁰ М. Петерковић, *Истиси*, листови 23 и 26.

⁵¹ М. Динић, *За историју рударства II*, 6, нап. 18 и 20.

⁵² *Истисо*, 81.

*Сто мењача новца.
Матеј осавља
мишарство (дешаљ),
Грачаница, око 1320.*

За ову работу били су окривљени цариници војвода Богдан и Радослав Занчић.⁵³ Новац деспота Ђурђа Бранковића (*moneta despoti*) поново су кривотворили и неки Дубровчани 1435. године.⁵⁴

Поступним раслојавањем новчарства и његовом феудализацијом започиње отварање већег броја мањих ковница које су радиле за обласне владаре и феудалце. Радило се о малим емисијама локалног карактера кованим за домаће тргове и суседна тржишта. Новац је кован захваљујући даљој експлоатацији сребрне руде. Мада је њена производња била смањена, сребро и новац су и даље извозjeni. Већ у време цара Уроша, ако је судити по једном новооткривеном динару, отворена је ковница у Звечану, поред старих ковница као што је Рудник. „Руднички динари“ (*grossi de Rudnicho*) помињу се 1367. године и могу се везати за ковницу жупана Николе Алтомановића. Динари ове ковнице помињу се и касније у више наврата 1390.⁵⁵

⁵³ М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, Београд, 1955, 80 (даље: М. Динић, *За историју рударства I*)

⁵⁴ *Историја*, 80.

⁵⁵ М. Динић, *За историју рударства II*, 12.

и 1402. године.⁵⁶ Године 1368. наводе се у изворима перпери из Копорића (*de Choporich*) – рударског места у копаоничкој области,⁵⁷ а 1371. године поново срећемо општи назив рашких динара.⁵⁸ У овом раздобљу је и жупан Андрија Гропа ковао новац у Охриду. Нешто касније, у једном документу из 1388. године, помињу се динари из Плане – *de Plana*.⁵⁹ Овом периоду припада и новац кован у Скопљу и, највероватније, у Пећи. Цека у Скопљу је, имајући у виду значај овог града, вероватно започела ковање знатно раније. У Приморју Балшићи су емитовали новац прво у Скадру, а после његовог губитка у Бару.

Више података сачувано је о ковању Балшића. У оставштини *Lampre de Criena*, из 1393. године, поред разног новца, помињу се и динари Балше (*del Balsa*).⁶⁰ Реч је о једном од ретких назива новца датих према његовом издаваоцу. У члану 151. Корчуланског законика из 1424. године дат је и штури опис „добрих динара Балше са вуком“ (*grossi Balse vel Volch boni*)⁶¹. Последњи пут помињу се далеке 1452. године у једном тестаменту у коме се наводи да се у Бару налазила ковница Балшића – *per Antiuari quando lauoraui la cecha de li grossi de Balsa per mio pagamento*.⁶² Динари Балшића били су познати и као барски динари, како је назначено у једном документу из 1437. године, према коме је Богдан *Goimilich de Burmas* требао да ради три године у Бару за плату од 10 перпера исплаћиваним у „барским динарима“.⁶³

Прва половина 15. века била је раздобље експанзије рударства, кључне полуге привредног живота у Србији. Тада је повећан извоз сребра и производња новца, захваљујући обнови стarih ковница и отварању нових. На основу издатих закупнина Маре и Ђурђа Бранковића потврђен је рад цека у Пришти-

⁵⁶ *Историја*, 12.

⁵⁷ С. Ђирковић, *Историси Хисторијској архива у Дубровнику* (необјављено) (даље: С. Ђирковић, *Историси*).

⁵⁸ М. Петерковић, *Историси*, лист 10.

⁵⁹ М. Благојевић, „Перпери и литра у доба кнеза Лазара“, *ИГ* 1–2 (1981), 50–52.

⁶⁰ М. Петерковић, *Историси*, листови 15 и 18.

⁶¹ Š. Ljubić, *Opis južnoslavenskih novaca*, Zagreb 1875, 159.

⁶² С. Ђирковић, *Историси*.

⁶³ *Историја*.

ни, око 1410. године⁶⁴ и у Трепчи од око 1410. до 1423. године.⁶⁵ Ове цеке су свакако радиле и раније. Године 1411. српској држави је припојена Сребрница, важан рударски центар, у коме је раније постојала ковница. Њен рад је обновљен 1417. године. У другој четвртини 15. века започеле су са радом ковнице у престоници Смедереву и у малом рударском средишту у Рудиштима надомак Београда. Обнова експлоатације сребра одразила се и на повећање извоза сребра, као и новчане производње, што је довело до значајних реформи динара.

Динар је у овом кратком раздобљу два пута реформисан. Први пут за време деспота Стефана Лазаревића, који обнавља монетарни систем знатним подизањем тежине динара од 1,22 г до 0,82 г. По први пут уведене су и фракције – оболи који су служили као ситан новац за локалну употребу. Домети ове реформе били су значајни за даљи развој новчаног система. О промени новца посредно сазнајемо из једне преписке која се односи на Рудник, из 1407. године, о замени новца – *sovra el fatto dele monede vechie e nove*.⁶⁶ Друга реформа је спроведена у време деспота Ђурђа Бранковића увођењем нових емисија новца на мањим, а дебљим плочицама, које су, судећи по уједначеним тежинама, више контролисане. Започето је и обележавање ковница. Познате су, поред општих емисија без ознака ковница, динари и оболи цека Смедерево, Рудник, Рудишта и Ново Брдо. Једно од основних обележја нових емисија представља иконографија у којој су доминантни религиозни мотиви из претходног периода замењени профаним предлоштима.⁶⁷ И ова новчана реформа оставила је траг у писаним изворима. Године 1435. деспот Ђурђе Бранковић је наредио да се новим новцем (*monete nove*) исплаћују дугови, тако да се десет гроша примају за шеснаест гроша дугова. „Што се тиче новца“ – поручивала је дубровачка влада својим посланицима код деспота – „за који хоће да десет гроша вреде и буду исплаћивани трговцима од стране дужника за шеснаест, рећи ћете му: Уверени смо да је његово господство то учинило само за своју величину,

⁶⁴ Старе српске Јовеље и Јисма I/I, 161, бр. 163.

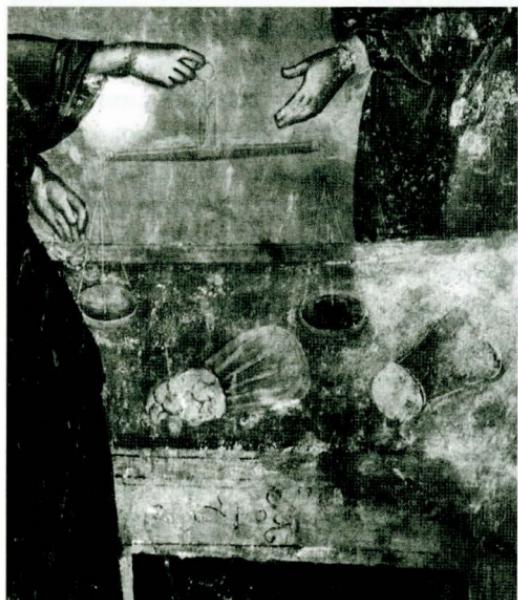
⁶⁵ Истло, 161–167, бр. 163–164, 166 и 172.

⁶⁶ М. Динић, За историју рударства II, 7–8 и 12.

⁶⁷ В. Иванишевић, Новчарство, 189–190.

част и добар глас, желећи да новац буде добар; али хтети и учинити да десет гроша вреди и даје се за шеснаест, из тога произлази сувише велика штета за трговце, јер за десет гроша не могу имати ни купити оно што су раније куповали за шеснаест. И у ранија времена када се вршила замена новца господари су давали грош за грош. Замолите га понизно да и он нареди и дозволи оптицај гроша за грош, као што је у сличним случајевима чињено и раније, да не би ова мера изишла на штету његовог господства, његових царина и поданика.⁶⁸ И у једној пресуди донесеној у Новом Брду 1436. године помињу се стари и нови гроши у литрама и унцима (*grossi novi de Nouaberd* *livre cinque et de grossi vechi livra una, onze quatro*).⁶⁹

Новац „господина деспота“ помиње се први пут када цариници Ђурђа Бранковића у Трепчи, Богдан Миљеновић и Богиша Радмиловић, поред осталог, одбијају да се плаћа у новцу „господина деспота“, мада „господин Ђурађ“ хоће да се примају по читавој његовој земљи.⁷⁰

Мерење новца.
Парабола о блудном сину
(действо), Ресава, друга
десетица 15. века.

⁶⁸ М. Динић, *За историју рударства II*, 67.

⁶⁹ *Историја*, 78.

⁷⁰ М. Динић, „Трепча у средњем веку“, *Прилоги КЈИФ* 33, 1–2 (1967), 7.

На основу бројних жалби које су дубровачки грађани упућивали Републици дознајемо нешто више о раду ковнице. Године 1417. деспот Стефан Лазаревић је у Крушевцу продао тројици Дубровчана – Марину Градићу, Бенку Гундулићу и Јакши Водопији – сребрничку царину за 3.000 литара сребра. Доплативши још 100 литара цариници су добили и право да нико од деспотових људи настањених у Сребрници не сме променити ниједну аксађу сребра изван ковнице, нити смеју примати динаре у замену за сребро од других осим од цариника (*cum pacto quod aliquis homo ex illis domini despothi habitans in Srebeniza non audeat cambire exagium aliquot argenti extra cecham nostram nec accipere possint denarios pro cambio argenti ab aliqua persona preterquam ab nobis gabellotis*). Укупна свата за закуп царине износила је око седам и по пута више него што је Твртко I добијао у последње две године своје владе за Сребрницу и Понор. То показује колико је Сребрница напредовала за нешто више од четврт века, али и да су дажбине биле сада знатно веће. Овај уговор са деспотом показује колико је повећана закупнина сребрничке царине због ограничења права откупа сребра и оснивања ковнице у корист нових цариника. Пошто су се закупци нагодили са деспотом, војвода Радослав Михаљевић донео им је деспотову повељу о споразуму. Видевши да није унесен став о продаји сребра и о новцу, вратили су је војводи с речима: „Реци господару да нисмо купили царину под овим условом, већ да смо му дали 600 литара сребра више, но што бисмо дали, да имамо ковницу под напред наведеним реченим условом, од које ћемо вући добит, а ако је имамо на уобичајен начин, никакву добит не бисмо имали“. Војвода Радослав пренео је ову поруку, али се затим вратио и изјавио да деспот сматра да је повеља у реду – „quod littera bene stabat“. Цариници нису били задовољни и замолили су војводу да им изради аудијенцију код деспота. Са овим су се нагодили и добили нову повељу, која је садржала све услове, али су морали доплатити још стотину литара сребра. Нове мере у Сребрници довеле су значи до повећања закупнине царине у Сребрници за 700 литара сребра, а она је пре те године износила 1.400 литара.⁷¹ Петнаестог августа са-

⁷¹ М. Динић, *За ис਼торију рударства I*, 64–67.

општене су нове мере. Поред оних о узимању царина од свих дубровачких трговаца, онако како се плаћа у Новом Брду на тканине и другу робу и намирнице, обавештени су и о отварању нове ковнице (*a far nova zecha*). У вези с тим издата су наређења валтурцима, опет под претњом „невере“, да се само у ковници може мењати сребро за новац.

Све ове мере изазвале су велико узбуђење у дубровачкој колонији, која се обратила својој влади: „А кад ми про-дајемо“ – стоји поред остalog – „жито, вино, месо и друге на-мирнице рударима за ове не желимо да узимамо новац већ само сребро, пошто са динарима не можемо наћи сребро из реченог разлога; а пургари нас присиљавају да примамо гро-шеве говорећи нам: Не можете одбити господарев новац (*toneda del signor*). Тако, господо, не могући да мењамо грошеве у сребро због цариника, нећемо моћи да вршимо плаћања у Дубровнику.“⁷²

Динари из Сребрнице (*de Srebrnica*) помињу се и не-што касније 1436. године.⁷³ Најчешће су помињане емисије новца коване у Новом Брду, што је разумљиво јер је то био један од најактивнијих рудника у деспотовој држави. Новобрдске динаре (*de Nouaberda*) налазимо поменуте 1434. године у тестаменту Влаха Ходилиновића, преминулог у Новом Брду, којим прилаже 12 литара црквама св. Марије и св. Николе у Новом Брду. Новобрдски новац помиње се 1441. године, а по-следњи пут 1445. као динари *de Nouamonte*.⁷⁴

Поред новца, у средњовековној Србији користили су се и вредносни папир – менице (*lettere di cambio*). Оне се први пут помињу у Дубровнику крајем 14. века, где су уведене по угледу на италијанске комуне, које су их користиле ради једно-ставнијег и, нарочито, сигурунијег плаћања и пребаџивања новаца. Дубровчанин Бенко Котруљевић, у свом спису о трговини и савршеном трговцу, наводи да су менице племенити проналазак, подлога и саставни део трговине.⁷⁵ Дубровчани су менице

⁷² Историја, 64–67.

⁷³ Историја, 80.

⁷⁴ М. Динић, За историју рударства II, 77–78.

⁷⁵ М. Спремић, Десетоструки Ђурађ Бранковић и његово доба, Београд 1994, 673.

користили и у Србији. Познато је да је 1431. године дубровачка комуна наложила својим посланицима да на основу менице купе коње у Приштини, а у марту 1452. године да набаве у Смедереву сребро у вредности од 1.000 дуката за поклоне на Порти. Меницама су се служили и дубровачки трговци у Београду, Новом Брду и другим местима. Постојали су и други видови послова са новцем, као што је чување новца у банкарским депозитима. Ђорђе Големовић, достојанственик деспота Ђурђа, примио је од дубровачке владе 192 дуката, који су били предати на чување у банци.⁷⁶ И српски владари су похрањивали своје драгоцености у депозите. Деспот Ђурађ Бранковић је 1441. године предао дубровачкој влади на чување 50.000 златних дуката, 334 килограма злата у полурама, 112 килограма гласког сребра (са примесама злата), 973 килограма чистог сребра, 114 килограма позлаћеног и сребрног посуђа и 1.000.000 сребрних турских акчи. Новац, полуге и предмети предати су у запечаћеним цаковима и свежињевима. Сви предмети су били уредно пописани. И златни новац, који је допремљен у десет кеса са по 5.000 дуката у свакој кеси, такође је пописан – укупно је било 43.553 венецијанска дуката, 6.134 угарских златних гулдена и 313 турских алтина.⁷⁷

Новац и племенити метали транспортовани су у средњем веку у кесама које су, према дубровачким изворима, биле печаћене. На кесама су се налазили, у зависности од власника, али и важности пошиљке, печати држава, градова или појединача. Тако је једна испорука од 90 марки сребра била запечаћена млетачким печатом св. Марка, док је друга пошиљка, извесне количине злата и сребра, била оверена пломбом власника пре предаје бродарима.⁷⁸ Ове новчане трансакције оставиле су траг и у ликовној грађи. На фрески *Парабола о блудном сину* из Ресаве приказано је мерење новца у кесама, пре печаћења или после скидања плмбе. Трагови платнених кеса, у којима је био похрањен новац, често су налажени приликом откривања остава новца сакривених у земљи.

⁷⁶ Историја, 673–674.

⁷⁷ Старе српске топовеље и тисма I/2, 21–23, бр. 637.

⁷⁸ М. Петерковић, Историси, 1–2.

Новац се посебно мерио, поглавито златни и сребрни, ради утврђивања његове стварне вредности. Ово је нарочито било важно због постојања кривотвореног новца, али и појаве опсецања златника, гроша и динара, којима је тежина намерно смањивана. Новац је, према томе, приман према тежини – *al marco*, што је случај са српским ковањима, која су често била, како смо видели, нестабилне тежине и финоће.

Нестанком самосталности српске државе прекинуто је ковање новца чиме је завршена прича о успонима и падовима српског новца у средњем веку.